

Universiteit Leiden

Faculty of Law
Department of the Interdisciplinary Study of the Law
Section Philosophy of Law

Labuschagne, B.C. (2007). *Recht en religie. De civiele dimensie van godsdiensten als geestelijke grondslag van de democratische rechtsstaat*. Den Haag: Boom Juridische Uitgevers.

Recht en religie

**De civiele dimensie van godsdiensten als geestelijke
grondslag van de democratische rechtsstaat**

Preadvies Christen Juristen Vereniging
11 mei 2007

Dr. B.C. Labuschagne

Boom Juridische uitgevers
Den Haag
2007

© 2007 B.C. Labuschagne / Boom Juridische uitgevers

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van reprografische verveelvoudigingen uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16h Auteurswet 1912 dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.reprorecht.nl). Voor het overnemen van (een) gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (art. 16 Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten Organisatie, Postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl/pro).

No part of this book may be reproduced in any form, by print, photoprint, microfilm or any other means without written permission from the publisher.

ISBN 978-90-5454-880-5

NUR 820

www.bju.nl

Inhoudsopgave

1	Recht en religie in een post-geseculariseerde samenleving: een schets van het probleem	7
1.1	Inleiding: recht en religie	7
1.2	Geestelijke infrastructuur van de democratische rechtsstaat	8
1.3	Een civiele dimensie van godsdiensten?	10
1.4	Een schets van de opzet van dit preadvies	11
2	Religie en menselijk samenleven: een aanzet tot begrip	13
2.1	Inleiding	13
2.2	Fenomenologisch-hermeneutische, inductieve aanzet	14
2.3	Godsdienst en filosofie	22
2.4	Godsdienst en ethiek	28
2.5	Godsdienst en samenleving	30
2.6	Godsdienst en politiek	36
3	Recht, religie en politiek in verhouding tot elkaar: een historisch-wijsgerige reconstructie	43
3.1	Inleiding	43
3.2	Consubstantialiteit	44
3.3	Radicale transcendentie	46
3.4	Gnosticisme	55
3.5	Parallelliteit van religie en politiek: Augustinus' leer van de analoge relatie tussen de aardse en de hemelse stad	56
3.6	Secularisme in tweeërlei gedaante	59
3.7	Naar een bemiddeling van religie en politiek: Hegels analyse van de civiele dimensie van het protestants christendom	62
3.8	Conclusie	72
	Enkele stellingen	73
	Overzicht van de referaten/preadviezen van de CJV	75
	Over de auteur	80

1 Recht en religie in een post-geseculariseerde samenleving: een schets van het probleem

1.1 Inleiding: recht en religie

Zo op het eerste oog lijkt er maar een oppervlakkige analogie te bestaan tussen recht en religie. Wanneer we kijken naar de bedienaren van beide, dan dragen zowel rechters (alsmede officieren van justitie en advocaten) als dominees een toga. Hun optreden in functie geschiedt in een welomschreven proces, in een uitgekiende liturgie. De ambtsdrager (s)preekt, in het ene geval het Woord, in het andere geval het recht. Op gepaste momenten gaat de gemeente, het publiek, staan; en op andere luistert het eerbiedig. In zowel recht als religie gaat het om een gebeuren waarin met een zekere eerbied geluisterd wordt naar de boodschap, een oordeel, een stichtend en verlossend woord, waarmee de luisteraar weer verder kan in zijn leven. Er is gesproken: het gewone leven neemt weer een aanvang. We weten weer waar we aan toe zijn, en hoe we verder moeten.

Natuurlijk is dit maar een heel schrale, hooguit uiterlijke gelijkenis tussen deze beide grootheden. Wanneer we goed kijken echter, blijkt dat er een veel diepere verwantschap en betrokkenheid op elkaar bestaat. Zo kan men stellen dat zowel recht als religie geestelijke, symbolische vormen zijn waarmee mens en samenleving in de geschiedenis gepoogd hebben ordening en zin in het bestaan aan te brengen. Men zou in dat geval het recht kunnen beschouwen als het ordeningsprincipe ten behoeve van het tastbare, zichtbare en tijdelijke leven, en religie als dat van het ontastbare, onzichtbare en eeuwige of tijdloze leven. Echter, voordat deze boedelscheiding in de loop van de (Europese) geschiedenis zijn beslag kreeg, waren er tal van processen in gang die een heel andere uitkomst hadden kunnen genereren, bijvoorbeeld (zoals in de islam het geval is) in de notie van religieus recht. Dat in Europa de idee van scheiding van wereldlijk en spiritueel gezag kon postvatten, was niet in de laatste plaats te danken aan het christendom zelf: 'Geef dan wat van de keizer is aan de keizer, en geef aan God wat God toebehoort.'¹ Veel minder is het aan de pragmatische politiek van na de godsdienstoorlogen en aan de godsdienstkritiek van de Verlichting te danken dat het religieuze enerzijds en het juridisch-politieke anderzijds als twee onderscheiden dimensies in de samenleving aanwezig konden zijn. Mijn stelling hier is dat de idee van scheiding van kerk en staat, zoals dat (hoe we deze ook zouden moeten interpreteren) als staatkundig en juri-

1 Mattheüs 22:21 (NBV).

disch grondbeginsel geldt, een van oorsprong christelijk idee is, en dat de gehele verdere uitbouw van de moderne rechtsstaat (met als belangrijkste kenmerken: scheiding der machten, representatieve instituties, fundamentele grondrechten enz.) vooral op de civiele dimensie van het christendom stoelt; en dat ten slotte het van deze civiele dimensie van godsdiensten (met name van de islam) afhankelijk zal zijn in hoeverre de geestelijke voorwaarden van waaruit de democratische rechtsstaat leeft – maar zelf niet kan garanderen – aanwezig zullen blijven zijn. Met andere woorden: gegeven de historisch gegroeide verwantschap tussen het recht hier te lande en de christelijke wortels van deze cultuur, is het aannemelijk dat dit recht ook wel zijn gelding en legitimiteit zou kunnen bewaren bij een toenemende secularisering enerzijds, en bij een blijvende groei van de islam anderzijds? Laten wij deze problematiek van iets dichterbij bekijken.

1.2 Geestelijke infrastructuur van de democratische rechtsstaat

Moderne, liberale, democratische rechtsstaten – zoals Nederland – zijn behept met (wat Charles Taylor noemde) een articulatiekort.² Dat wil zeggen: deze staten zijn niet in staat de hoge waarden van waaruit ze leven, te benoemen, te expliciteren en ze vruchtbaar te maken ten behoeve van de aanvaarding en naleving van het recht. Anders gezegd – en hier laten we Ernst-Wolfgang Böckenförde even aan het woord – deze staten leven van geestelijk-morele voorwaarden, die door deze staten zelf niet gegarandeerd, laat staan afgedwongen kunnen worden.³ Recht en staat kunnen immers alleen dan functioneren, en alleen dan ervaren worden als legitiem en rechtvaardig, wanneer burgers deze van harte, uit vrije wil en uit eigen inzicht aanvaarden. Regels en beginselen, maar ook de politieke praxis, kunnen alleen dan aanspraak maken op juistheid en ‘rich-

2 Ch. Taylor, *Sources of the Self. The Making of Modern Identity*, Cambridge Mass. 1989, p. 53 e.v. in het hoofdstuk getiteld ‘The Ethics of Inarticulacy’.

3 ‘Der freiheitliche, säkularisierte Staat lebt von Voraussetzungen, die er selbst nicht garantieren kann. Das ist das große Wagnis, das er, um der Freiheit willen, eingegangen ist. Als freiheitlicher Staat kann er einerseits nur bestehen, wenn sich die Freiheit, die er seinen Bürger gewährt, von innen her, aus der moralischen Substanz des einzelnen und der Homogenität der Gesellschaft, reguliert. Andererseits kann er diese inneren Regulierungskräfte nicht von sich aus, das heißt mit den Mitteln des Rechtszwanges und autoritativen Gebots, zu garantieren suchen, ohne seine Freiheitlichkeit aufzugeben und – auf säkularisierter Ebene – in jenen Totalitätsanspruch zurückzufallen, aus dem er in den konfessionellen Bürgerkriegen herausgeführt hat.’ E.-W. Böckenförde, ‘Die Entstehung des Staates als Vorgang der Säkularisation’, in: (id.) *Recht, Staat, Freiheit. Studien zur Rechtsphilosophie, Staatstheorie und Verfassungsgeschichte*, Frankfurt am Main 1991, p. 112-113.

tigheid', wanneer er bij de burgerij als geheel een gedeelde, oftewel een publieke moraal leeft, die als reservoir én toetssteen voor de legitimiteit van deze rechtsorde kan dienen. Deze geestelijk-morele infrastructuur zou men wellicht het spirituele kapitaal van een samenleving kunnen noemen – dat geaccumuleerd is in de loop van vele generaties en opvoedingstradities waarin bepaalde waarden en normen van geslacht op geslacht werden overgedragen, en waarin godsdienstige opvoeding een vanzelfsprekend en integrerend onderdeel was.

Het heeft er tegenwoordig alle schijn van, dat er ernstig op dit spirituele kapitaal is ingeteerd en dat er te weinig aandacht voor geweest is om het weer aan te vullen. We zien dit vooral in Nederland. Dit heeft te maken met twee, vrij recente ontwikkelingen hier te lande: enerzijds is er sprake geweest van een razendsnelle secularisering die in zekere zin de mogelijkheden dit kapitaal aan te vullen ernstig belemmerd, zo niet onmogelijk gemaakt heeft. De leegloop uit de kerken heeft de kerk als institutie naar de marge van de openbaarheid gedrongen. Overigens lijkt het erop dat dit proces niet langer de snelheid bezit die het de afgelopen decennia had. Anderzijds is de religieuze pluriformiteit veel zichtbaarder geworden, vooral door een duidelijker manifestatie van aanhangers van de islam. De vraag of deze religie een bijdrage zou kunnen leveren aan dit spirituele kapitaal, wordt echter weinig gesteld. Integendeel: de tendens in het huidige debat over religie is dat religie vaker als probleem gezien wordt – dat geldt niet alleen de islam, maar zeker ook het christendom, in het bijzonder het orthodox-protestantisme – dan als oplossing voor een probleem. Hoe zou religie ooit kunnen bijdragen aan versterking van het spirituele kapitaal van een samenleving, oftewel aan de geestelijk-morele infrastructuur van democratische rechtsstaten?

Ziehier hét probleem waar post-geseculariseerde samenlevingen voor gesteld staan, en waar momenteel een intellectuele strijd over gaande is die zijn weerga niet kent sinds het einde van de godsdienstoorlogen: behoort religie een zuivere privéaangelegenheid te zijn, of is er een rol weggelegd voor religie in het publieke en politieke domein? Is het een goed idee om te kijken naar religie als bron van sociale cohesie en publieke moraal, of dient de geestelijke infrastructuur van democratische rechtsstaten zuiver rationeel en seculier benaderd te worden, en is er voor religie geen plaats?⁴

4 Hierover eerder reeds de bundel: B.C. Labuschagne (red.), *Religie als bron van sociale cohesie in de democratische rechtsstaat? Godsdienst, overheid en civiele religie in een post-geseculariseerde samenleving*, Nijmegen 2004.

1.3 Een civiele dimensie van godsdiensten?

In het debat hierover kan het zinvol zijn om te onderzoeken of religie inderdaad een dergelijke civiele dimensie bezit, een dimensie die – los van de intrinsieke betekenis van het geloof voor aanhangers ervan – bevraagd kan én mijns inziens moet worden, gegeven de dringende noodzaak van het weer aanlengen van het spirituele kapitaal in onze samenleving. Mijns inziens moeten we de aloude bronnen aanboren waaruit wij al die eeuwen putten, en is het goed om te onderzoeken hoe van oudsher al nagedacht is over een goede omgang tussen godsdienst en politiek – een omgang die dieper gaat dan het huidige leerstuk over de scheiding van kerk en staat suggereert, zeker wanneer het zo radicaal en tegelijkertijd zo oppervlakkig wordt geïnterpreteerd als tegenwoordig zo vaak gebeurt, met name door sommige politici van liberale snit.

De vraag naar de civiele dimensie van godsdiensten is hiermee in de volle scherpste gesteld: beschikken godsdiensten over het spirituele kapitaal om drager en grondslag te kunnen zijn van het recht, zodat het geloven in staat stelt van harte staatsburgers te zijn? De vraag naar religie wordt sinds het begin van deze nieuwe eeuw indringender gesteld dan men voor mogelijk hield. Sommigen spreken zelfs van een ‘terugkeer van de religie,’⁵ alhoewel deze vermoedelijk nooit helemaal weggeweest is. Dat er sprake is van een herleving van de vraag welke rechtmatige plaats godsdienst toekomt in de samenleving, lijkt mij buiten kijf. Dit is mede het gevolg van de instroom en toenemende zichtbaarheid van de islam en de daaruit van de wederomstuit voortvloeiende groeiende belangstelling voor de christelijke identiteit, maar zeker ook van een diep gevoelde collectieve behoefte aan zingeving in een spiritueel vacuüm dat door de ontkerkelijking getrokken is en verergerd is door een steeds meer op materieel gewin georiënteerd maatschappelijk leven. De sterke juridisering van de samenleving is hier ook een exponent van, in zoverre er een surrogaat voor werkelijke aandacht, zorg en erkenning in gevonden kan worden bij het lenigen van menselijke nood.

Een merkwaardige tweedeling doet zich hierbij voor, waarbij het nu sinds lange tijd de godsdienst is die de geesten scheidt. Aan de ene kant vinden we (al dan niet atheïstisch geïnspireerde)⁶ liberale (soms libertijnse), secularistische (‘laïcistische’) denkers die de godsdienst slechts een

5 WRR-Verkenning onder redactie van W.B.H.J. van de Donk e.a. *Geloven in het publieke domein. Verkenningen van een dubbele transformatie*, Amsterdam 2006, p. 13 e.v. alsmede p. 27 e.v.

6 Wat er inspirerend is aan atheïsme, is overigens een andere vraag.

heel beperkte collectieve zingevings- en samenbindende functie toedichten;⁷ aan de andere kant horen we pleidooien voor een zeer bepaalde rol van religie in het publieke leven, waarbij deze juist inspirerend, zinverlenend en wellicht ook collectief stichtend en samenbindend zou kunnen werken.⁸ Binnen deze laatste groep vindt men dan zowel aanhangers van het christendom als van de islam, alsook van diegenen die stellen dat deze godsdiensten een functie kunnen vervullen voor een gemeenschappelijke ‘civiele religie’, in die zin dat de civiele dimensie van elk ervan uitdrukkelijk onderzocht en wellicht ook bevorderd zou mogen worden, waarbij voorop staat dat de christelijke wortels van onze beschaving serieus genomen dienen te worden.⁹ Waarom dit zo zou moeten zijn, en wat daar de argumenten voor zijn, is inzet van dit preadvies. Het probleem zal daarom eerder vragenderwijs benaderd worden, uiteraard omdat eerder een ‘niet-weten’ een begin van wijsheid vormt dan ‘zeker-weten’. Het is dit Socratisch motto dat voor een wijsgerige zoektocht maatgevend is, zoals dat voor iedere zoektocht van een liefhebber van wijsheid geldt. Het navolgende is dan ook – het moet gezegd – geschreven vanuit een voluit wijsgerig streven en pogen begrip te ontwikkelen voor het weerbarstige probleem van ordening van recht en religie.

1.4 Een schets van de opzet van dit preadvies

In dit preadvies zal de vraag naar de civiele dimensie van godsdiensten voor de geldingsgrondslagen van recht en de democratische rechtsstaat als volgt beantwoord worden. Om te beginnen zal in het tweede hoofdstuk een aanzet tot begrip van godsdienst ondernomen worden, te weten: wat wij onder ‘religie’ verstaan, wat de betrekkingen tussen religie en filosofie, alsmede tussen religie en ethiek, religie en samenleving en religie en politiek zijn. Aangezien de problematiek van recht en religie binnen de grotere context valt van de vraag naar de verhouding tussen religie en politiek, zal daarom in het verlengde hiervan in het derde hoofdstuk een historisch-wijsgerige reconstructie ondernomen worden waarin de belangrijkste oplossingen en posities besproken worden die in de loop van de tijd gevonden waren en gerechtvaardigd werden om de samenleving symbolisch te orde-

7 Men denke bijvoorbeeld aan Paul Cliteur, meest recentelijk in diens *Moreel Esperanto. Naar een autonome ethiek*, Amsterdam 2007. Hij bepleit daarin een loskoppeling van moraal van religie.

8 Job Cohen, burgemeester van Amsterdam, geldt als een van de eerste pleitbezorgers van dit streven. Zie bijvoorbeeld zijn bijdrage ‘Binden’ in B.C. Labuschagne (red.), *Religie als bron van sociale cohesie in de democratische rechtsstaat?*, o.c. p. 17-30.

9 Schrijver dezes stelt zich overigens op dit standpunt.

nen. De joods-christelijke traditie zal daarbij uiteraard uitvoerig aan bod komen, evenals denkers als Augustinus en Hegel. Dit hoofdstuk eindigt met een concluderende beschouwing, uitmondend in enkele stellingen die tot nadere discussie aanleiding beogen te geven. Daarmee besluit dit preadvies, in de hoop aan de verdere gedachtevorming omtrent dit onderwerp bij te dragen.